

ANSSI HALMESVIRTA

Järjestelmänvaihdos ja Unkarin 1900-luvun historian myytit

Professori Anssi Halmesvirta tarkastelee Unkarin historian myyttejä, joita viimeaikainen unkarilainen historiankirjoitus on ryhtynyt purkamaan. Niiden synnylle loi otollisen maaperän maan siirtyminen sosialismista markkinatalouteen: vapaa julkisuus edisti historian käyttöä poliittisena lyömäaseena ja historioitsijoiden politisoitumista.

■ Unkarin poliittiseen järjestelmänvaihdokseen – veretön vallankumous, siirtyminen sosialismista kapitalismiin ja János Kádárin¹ vallasta luopuminen vuonna 1989 – yhdistyi vääjäämättä myös maan 1900-luvun historian ja erityisesti vuoden 1956 kansannousun² tapahtumien merkityksen uudelleenarviointi. Vuosikymmeniksi vaiennetut tulokset pulpahtelivat pinnalle ja akateemisen historiantutkimuksen revisoitujen luku- tapojen rinnalla rehottivat nyt politisoituneet tarinat, joilla mustamaalattiin epämieluisia tai kaunisteltiin mieluisia historian henkilöitä, ja riepoteltiin prosesseja tai ilmiöitä. Syntyi joukko legendoja, harhakäsityksiä, luotiin uusia ja elvytettiin vanhoja myyttejä.³ Vapautuminen marxistis-leninistisen historiannäkemyksen pakkopaidasta⁴ johti historian mytologisointiin.⁵

Marxistis-leninistinen historia lanseerattiin toisen maailmansodan jälkeen Unkariinkin ainoana tieteellisenä, objektiivista, yhteiskunnan kehityksen lainalaisuudet paljastavaa tietoa menneisyydestä ammentavana historiankäsityksenä. Marxin alunperin kehittämän historiallisen ja dialektisen materialismin päälle istutettiin ideologinen pseudohistoria, jonka 'edistyksen' moottorina toimi työväenliikkeeseen ja kansanrintamaan nojaava kommunistinen puolue. Historiantutkimuksessa tämä merkitsi ratkaise-

vaa painopisteen heilahdusta idealistisesta ja realistisesta historiasta kohti yhteiskuntahistoriaa ja yhteiskunnallistettua historiaa. Samaan aikaan, kun lännessä kehiteltiin teorioita narraatiosta (esim. Hayden White), historiallisesta subjektivismista, skeptisismistä (Barthes, Derrida, Foucault et al.) ja nihilismistä (Ankersmit), Unkarissa levähtiin vulgaarimarxilaisen teorian varassa ja tutkimuksen taso pääsi laskemaan huolestuttavan alas, vaikka merkittäviä poikkeuksia-kin oli.

Vuoden 1989 poliittinen käänne aiheutti kriisin – koko konservatiivinen puoluehis-

1. János Kádár (1912–89), kommunistipoliitikko, oli vallassa marraskuusta 1956 toukokuuhun 1988. Kádár oli kansannousun kukistuessa perustamassa Neuvostoliiton tukemaa Unkarin Sosialistista Työväenpuoluetta, jonka johdossa hän oli eri nimikkein. Uusin, mutta hätäisesti kokoonpantu ja pitkiä lainauksia sisältävä elämäkerta vuosilta 1957–1989 on Huszár Tibor (2003) *Kádár János. Politikai életrajza*, Budapest: Szabad Tér Kiadó-Kossuth Kiadó.

2. Uusin, runsain dokumentein höystetty historia siitä on Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer (toim.) (2002) *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, Budapest, New York: CEU Press. Vrt. poleemisempi György Litván (toim.) (1996) *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963*, London and New York: Longman.

3. Määrittelen myytin arkipäiväisesti epätodeksi tai virheelliseksi tarinaksi, uskomukseksi tai harhakäsitykseksi. Historiassa se on usein voimakkaasti arvoladattu, stereotyyppinen kuva menneisyyden tapahtumasta, ilmiöstä tai henkilöstä. Vrt. *Oxford English Dictionary* (määritelmä myth 2a).

4. Tiukassa marxilaisessa otteessa oli myös Unkarissa kirjoitettu Suomen historia, ks. Anssi Halmesvirta (2003) "Suomen historian sankarit ja roistot unkarilaisille tarjoiltuina: István Dolmányosin *Finnország Története* (1972) – ideologisen historiankirjoituksen malliesimerkki", *Toivon historia*. Toivo Nygårdille omistettu juhla-kirja, toim. Kalevi Ahonen, Petri Karonen, Ilkka Nummela, Jari Ojala, Kustaa H.J. Vilkkuna, Jyväskylä: Gummerus, 209–221.

5. Tämä on lähtökohta Budapestin Eötvös Loránd tiedeyliopiston (ELTE) uuden ajan historian laitoksen professorin, Ignác Romsicsin toimittamassa artikkelikokoelmassa *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről* (Budapest, Osiris, 2002). Hän on myös kirjoittanut tähän mennessä tasapuolisimman Unkarin 1900-luvun historian (*Magyarország Története a XX. században*, Osiris, Budapest, 1999), joka on saatavilla myös englanniksi nimellä *Hungary in the Twentieth Century* (Corvina, Osiris, Budapest, 1999). Teokseen liittyy Romsicsin toimittama kaksiosainen dokumentti- ja tekstikokoelma *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény I-II* (Osiris, Budapest, 2001). Laakerinsa Romsics niitti Bethlen -elämäkerrallaan (*István Bethlen*, Osiris, Budapest, 1999).

torian apparaatti tahdottiin paiskata syrjään. Poliittisen epävarmuuden ilmapiirissä tapahtui historian raju politisoituminen, kun poliitikot alkoivat toimia historian tulkitsijoina⁶ ja historioitsijat astuivat joukolla politiikkaan. Tätä menoa on sitten jatkunutkin viimeiset kymmenisen vuotta, ja näyttää siltä, että jokainen puolue Unkarissa on löytänyt historiasta omat myyttinsä, joihin tukeutua erityisesti vaalikampanjoissa. Voidaan puhua jopa paluusta 'primitiiviseen' historiaan, kun myyttinen ajattelutapa historiasta saa kollektiivisia muotoja. Realismin puolestapuhujat, jotka hätistivät historioitsijoita pois politiikasta ja varoittavat heitä politisoimasta kulttuuri- ja tutkimuslaitoksia, ovat joutuneet puolustuskannalle.

Unkarilaiseen uusmytologiaan kuuluu liuta kansallisia myyttejä, jotka voidaan poliittisiksi (puolueellisiksi) muuttuessaan karkeasti jakaa neljään luokkaan:⁷ salaliittoteoriat, historian aikakausten kultaus tai mustamaalaus, puolustelu ja syyttely sekä yhteisömyytit. Kun näihin vielä lisätään erilaiset 'pyhät paikat', kärsimysmyytit, pelastusvisiot, ideat *Valitusta Kansasta*, opit uudelleensyntymisestä, alkuperämyytit ja niihin sisältyvät oletukset ja arvolataukset, saadaan sellainen kokoelma mytologisia aineksia, että luulisi elettävän keskiaikaa. Unkarin historiasta löytyy runsaasti esimerkkejä näistä: erilaiset selitykset Trianonin katastrofille, Horthyn esittäminen Unkarin pelastajana (vrt. Mannerheim), Kádárin kuvaaminen joko hyvänä johtajana tai petturina, historian demonina,⁸ gulassikommunismien ihanuus ja kurjuus, Pyhään Tapaniin ja Unkarin valtion perustamiseen liitetty romantiikka jne. – kokonainen arsenaali monikasvoisia ja poliittisesti vetoavia myyttejä.

Syystä on Unkarissakin alettu kysyä, pitääkö itseään kunnioittavan historiantutkijan taipua naiivin mytologisoinnin edessä ja vaivalloisen tutkimustyön sijaan alistua poliittisesti käyttökelpoisen ja tarkoitushakuisen pikahistorian (*instant history*) palvelukseen, kuten joittenkin kohdalla on käynyt? Vai pitäisikö ryhtyä purkamaan myyttejä, koettaa löytää historialle rationaalisia selityksiä, silläkin uhalla, ettei lukeva

yleisö saa viisailtaan odotettuja, mieliä kiehtovia *suuria* vastauksia?⁹

Terveen järjen säätlemää rohkeutta tavataan seuraavissa, valikoiduissa esimerkkitaupauksissa, jotka koskevat kiistellyimpiä ja herkimmin poliittisia intohimoja herättäviä tapahtumia Unkarin viime vuosisadan historiassa. Etulinjassa ovat olleet lähinnä puolueisiin sitoutumattomat ja liberaali-konservatiiveiksi luonnehdittavat historiantutkijat. He ovat ryhtyneet pienillä, mutta nasevilla analyysilläään oikaisemaan tai kumoamaan traumaattisuudessaankin sitkeitä legendoja ja myyttejä, ja hälventämään unkarilaisille niin rakkaita, menneisyyteen projisoituja illuusioita.

Kaksoismonarkian romahdus ja Trianon

Ensimmäinen esimerkkimme koskee kysymystä, miksi Itävalta-Unkarin kaksoismonarkia ensimmäisen maailmansodan päätteeksi romahti. Mikä sinetöi sen kohtalon? Selityksiä on useita lukuisista hajottavista yhteiskunnallisista ja kansallisista tekijöistä ulkovaltojen suunnitelmiin jakaa monarkia. Nykyisin sisäiset ja ulkoiset tekijät kombinoidaan kattavan kuvan luomiseksi, joskaan mitään yksimielisyyttä hajoamisen syistä ei vallitse. Yksi tapa lähestyä ongelmakenttää on analysoida katastrofista syntyneitä aikalais- ja lähihistorian tulkintoja nykytietämyksen valossa. Budapestin Eötvös Loránd tie-

6. Ks. Heino Nyssönen (1999) *The Presence of the Past in Politics. '1956' after 1956 in Hungary*, Jyväskylä: SoPhi.

7. Raoul Girardet (1986) *Mythes es mythologies politiques*, Paris: Seuil, 9–24; George Schöpflin (199/) "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", *Myths and Nationhood*, toim. Geoffrey Hosking & George Schöpflin, London: Hurst & Co., 28–35.

8. Ks. Kádárille ja hänen aikakaudelleen omistetut *Rubicon* -lehden numerot 1998/1, 2000/6 ja 2000/7–8 sekä Kopátsy Sándor (2002) *Kádár és kora*, Budapest: C.E.T. Bélvárosi Könyvkiadó, 19–20. Näissä mm. Suomen ja Unkarin strategisten asemien erilaisuudesta suhteessa Neuvostoliiton vaatimuksiin. Julkaisut pyrkivät tietoisesti Kádár-kultin neutralointiin.

9. Erään 'suuren vastauksen' antaa Unkarin sosialismin aikaisen valtiollisen poliisin (*ÁVH*) päämajaan sijoitettu Terrorin Museo (*Terror Háza*) Budapestin keskustassa. Kauhuefektein se paistaa eteemme 'punaisen terrorin' koko kaameuden ja sen vielä elossa olevat toimeen panijatkin (valokuvagalleriat). 'Valkea terrori' jää syrjään.

deyliopiston uuden ajan historian laitoksen nuorempi tutkija, Gergely Romsics on asettanut rinnan 65 unkarilaista ja 55 itävaltalaisista poliittista muistelmateosta, jotka edustavat erilaisia politisoituneita kollektiivisia muisteja ja menneisyyskuvia.¹⁰ Niistä välittyy historiallisten myyttien kirjo.

Itävaltalaisen dilemma oli heidän kaksoisidentiteettinsä: yhtäältä he olivat saksalaisia valtiokansalaisia, toisaalta kaksoismonarkian kansalaisia. Itävallan 1920–30-lukujen poliittisen kentän jaon mukaan syntyivät ensin vanhaitävaltalaiset (konservatiiviset) hajoamishistoriat. Paradoksaalisuudessaan ne ovat sekä elegisiä että nostalgisia. Samalla, kun kaksoismonarkian hajoamisen enteet ja merkit selvästi havaitaan ja tuho on nastellaan, hajoaminen esitetään yhtä kaikki odottamattomana ja luonnonvastaisena (konservatismiin organisismi). Nostalgia oli huipussaan entisen sotaministerin, Alexander Freiherr von Krobatinin teoksessa,¹¹ jossa keisari Frans Joosefin tähden sammuminen merkitsi viimeisen toivon menetystä ja huolella rakennetun valtiorakennelman raunioitumista. Odottamattoman romahduksen syy ei suinkaan ollut (= voinut olla) saksalaisperäinen, vaan syntipukkina toimi jokin kolmesta mahdollisesta salaliitosta. Kyseessä eivät tässä tapauksessa olleet paljon käytetyt vapaamuurarit, juutalaiset tai jesuiitat, vaan joko entente (voiton psykoosi-teesi), armeijan valapatot (*Dolchdoss*-teoria) unkarilaiset tai kaikki kolme yhdessä (esim. von Lützow). Näin voitiin vaieta armeijan kapinoista ja muista valtakunnan sisäisistä levottomuuksista, mikä merkitsi sitä, että itse Itävalta pelastettiin 'historian tuomiolta'. Syy sotilaalliseen katastrofiin ei ollut sodanjohdon, vaan se syytettiin useimmiten unkarilaisen defaitististen, hajottavien voimien, kapinoitten, lakkojen, sosialistien kiihotuksen ja rintamarkuruuden niskoille – sosiaalipsykologisesti ajatellen kaikki tunsivat nämä hämähärit, mutta vaikuttavat syyt.

Porvarillis-liberalistinen teoria esitti romahduksen tragediana. Kaksoismonarkian voimat kuluivat loppuun ja viime hädässä se jätettiin pulaan. Teorialla oli sisäpoliittinen tilaus; sillä voitiin näet lyödä Itävallan

kansallissosialisteja, jotka väittivät tuhon johtuneen 'sisäisestä mädännäisyydestä'. Pulaan jättäjiksi, pettureiksi leimattiin unkarilaiset. Nämä (Wekerle, Apponyi ja vaikutusvaltaisimpana ja vaarallisimpana kreivi Tisza¹²) olivat estäneet kaikki uudistukset ja vaalineet kansallista ylpeyttä ja separatismiaan. Heidän lyhytnäköisyytensä oli jouduttanut tuhoa. Unkarissa ei ollut ymmärretty itävaltalaisuuden ydintä, sivistystehtävää, jota kaikkien kaksoismonarkian kansallisuuksien olisi pitänyt tukea. Liberaalishenkisiä muistelmia ja historioita sävytti pessimismi ja tappiomieliala, kun sitä vastoin pinnalle pyrkivissä kansallissosialistisissa kirjoituksissa moraalinen rappio ja väistämätön tuho voitiin kääntää radikaalisti uudelleen syntymisen mahdollisuudeksi, tulevaisuuden avaimeksi; heidän pyrkiivät muuallakin aloittamaan niin sanoaksemme tyhjältä pöydältä.¹³ Tätä ns. uusitävaltalaisista suuntausta edusti myös puolisoitilallinen *Heimwehr*-järjestö. Heille, päinvastoin kuin vanhaitävaltalaisille, monarkian aika ei ollut kulta-aikaa, vaan jo silloin oli kylvety kaksoismonarkian tuhon siemenet. Pettureita heille olivat unkarilaiset federalistit ja sankareita suursaksalaiset. Pettyneelle sotilaseliitille tarjoutui tällä tavoin tilaisuus lievittää tappionsa trauma. Äärioikeisto ylipäänsä vieroksui itävaltalaisen imperiumin lähetystehtävä-idea ja nosti kansallisen heräämisen ja herättämisen missiökseen.¹⁴

Siirtyessämme Itävallan poliittisella kartalla vasemmalle löydämme oikeistolle vastakkaisen historian näyttökulman. Ensinnäkään sosiaalidemokraattien, muiden muassa johtajiensa Karl Rennerin ja Otto Bauerin mielestä monarkialla ei ollut ollutkaan viime vaiheissaan mahdollisuutta selviytyä, vaan se oli tuhoon tuomittu feodaalijäännöksi. He kylläkin syyttivät sotilaita ja byrokraatteja pakkovaltion (*Zwangstaat*) koosapitamisestä – heidän kansojen vankilaksi nimittämänsä kolossia ei ollut kyetty demokratisoimaan monikansalliseksi valtioksi, joka olisi tunnustanut yhdenvertaisten osiensa autonomian. Saavutetut kansalliset itsenäisyydet antoivat sen sijaan nykyisyydessä (1920-luvun alussa) uutta toivoa aiemmin sorretuille kansoille.

Romsicsin myyttianalyysi paljastaa, ettei kaksoismonarkian hajoaminen ollut unkarilaisille ensisijainen myyttien rakennuspe- rusta, vaan sellaisiksi muodostuivat vuoden 1918 vallankumous, lyhytikäinen kansanta- savalta ja erityisesti Trianonin rauhan (1920) trauma.¹⁵ Rauhanteossahan Unkari menetti 2/3 pinta-alastaan, ja yksin Romanianle lu- vutettu alue oli jäljelle jäänyttä Unkaria suu- rempi. Maan asukasluku putosi 21 miljo- onasta kahdeksaan miljoonaan, ja yli kol- mannes unkarilaisista jäi 'tynkä-Unkarin' rajojen ulkopuolelle, tulos, mikä oli omiaan herättämään syvää katkeruutta ja revisioha- luja. Rauhan jälkeiset, unkarilaisten kootut selitykset historiallisen Unkarin hajoamiselle eivät olleet rakenteellisia, vaan poliittisia, pääasiassa johtavien poliitikkojen virheel- lisiin ratkaisuihin ja yleensä kaksoismonar- kian poliittiseen kriisiin (hiertävä kansalli- suuskysymys, maareformin viivästyminen, vaalilakikiista¹⁶) vetoavia.

Pian kuitenkin ns. horthylainen, kansa- kunnan eheyttämiseen tähtäävä tulkinta pääsi vallalle. Mahdollisen historiasta syn- tyi myytti, että historiallinen Unkari olisi – jos poliittinen johto olisi ollut viisaampi – ollut täysin elinkelpoinen. Se antoi tunnus- tusta kaksoismonarkian hajoamista edeltä- välle Unkarin kansallisuuspolitiikalle ja löysi katastrofiin eri syylliset kuin vanhat liberaa- lit ja tukahdutetun vasemmiston: kumouk- selliset sosialistit, säätyeduistaan ylpeä aate- li, kyvytön sodanjohto, juutalaiset ja saksa- laissuuntauksen edustajat.¹⁷ Erityisesti pää- ministeri Gyula Gömbösin (1886–1936, pää- ministerinä 1932–36) johdolla radikaali oi- keisto ryhtyi popularisoimaan rotuoppeja,¹⁸ etsimään myyräntyön tekijöitä, osoittele- maan kansaa lietsovia agitaattoreita ja de- faitisteja. Syntyivät tikarinpistoteoria (Kaar- len diletantismi ja virheet)¹⁹ ja myytti kan- sallisen itsesuojeluvaiston rikollisesta hävi- tämisestä. Päätraumaksi iskostettiin unka- rilaisten mieliin Trianon, mistä kaikki poliit- tiset suunnat, sosialistit mukaan lukien, yh- teen ääneen syyttivät yhtäältä ententeä, toi- saalta katastrofia edeltänyttä politiikkaa kokonaisuudessaan, jonka miellettiin joh- taneen kansalliseen ”itsemurhaan”.²⁰

Revision dilemma oli kuin kansallinen

mielitauti, joka vaati erityishoitoa, ei vain poliitikoilta, vaan myös runoilijoilta, kirjai- lijoilta, historioitsijoilta ja filosofeilta. Miten unkarilainen voi, tuon kaiken vääryyden koettuaan, saada itsekunnioituksensa takai- sin? Tragedia oli niin valtava, etteivät mit- kään normaalit selitykset riittäneet. Triano- nin syntipukki -diskurssista tuli *folklore*, ja osa teeman ympärille syntyneistä legen- doista elää yhä tänä päivänä.²¹ Eräs niistä liitettiin Unkarin rauhanneuvotteludelegaa- tion johtajaan, kreivi Albert Apponyihin, jota epäiltiin yhtäläillä juonittelusta ja rans- kalaisten – unkarilaisille häpeärauhan ma-

10. Romsics Gergely (2002) ”A Habsburg Monarchia felbomlásának osztrák és magyar mítoszai az emléki- ratirodalom tükrében”, *Romisc*, 87–131.

11. (1931) *Erinnerungen an Franz Joseph, Kaiser von Österreich, Apostolischer König von Ungarn*, Berlin.

12. Wekerle Sándor (1848–1921), Unkarin pääministeri 1892–95, 1906–10, 1917–18; kreivi Albert Apponyi (1846–1933), ministeri ja Unkarin Trianonin neuvot- teludelegaation johtaja; Tisza István (1861–1918), pää- ministeri 1903–05, 1913–17. Vrt. Tőkécki László (2000) *Tisza István eszmei, politikai arca*, Budapest: Kairosz Kiadó. László kuvaa Tiszan kompromissihaluisena, sotaan vastahakoisesti lähteneenä ja varovaisena, sak- salais-unkarilaista yhteyttä kannattaneena liberaali- konservatiivina.

13. Kenraali Carl Freiherr von Bardolff (1938) *Soldat im alten Österreich; erinnerungen aus meinem leben*, Jena.

14. Puhtaaksi viljelty esimerkki tästä on Bresnitz von Sydacoff (1920) *Die Wahrheit über Habsburgs Ende: Politische-feulletonistische Aufzeichnungen*, Leipzig.

15. Luotettavin tulkinta rauhasta on Romsics Ignác (2001) *A Trianoni békeszerződés*, Budapest: Osiris. Vrt. Romsics Ignác (1994) ”Nemzeti Traumánk: Trianon”, teoksessa Romsics Ignác (1996) *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, Budapest: Osiris, 327–368.

16. Garami Ernő puhui teoksessaan *Forrngó Ma- gyarország: Emlékezések és tanulságok* (Wien, 1922) Unkarin kivuliaista, synnytystuskista’.

17. Tässä unohdettiin unkarilainen assimilaatiopoliiti- ka (ns. grünwaldismi ja sen perilliset). Ks. Pók Attila (2001) ”Utószó”, teoksessa Grünwald Béla (2001) *A Régi Magyarország 1711–1825*, Szerk. Poór János, Budapest: Osiris, 415–443.

18. Mainittakoon, että radikaali oikeisto pitää Gömbösiä, ”unkarilaista rotua puolustanutta johtajaa”, yhä esimerkillisenä unkarilaisten kansallistunnon palaut- tajana. Ks. esim. Marschalkó Lajos (2002) *Gömbös Gyula, A Fájvédő vezér*, Budapest: Gede Testvérek Bt.

19. Kaarle IV (1887–1922), Unkarin laillinen kunin- gas, joka yritti päästä valtaan kaksoismonarkian luhis- tuttua.

20. Próny Dezső (1923) *Emlékeiből és válogatott beszédei*, Budapest.

21. Niitä analysoi Balász Ablonczy, ELTE:n Ranskan historian tohtorikoulun kasvatti artikkelissaan ”Trianon- legendák”. Teoksessa Romsics (2002) 132–161.

sinoijat – ärsyttämistä kuin Unkarin asian myymisestäkin. Totuus on kuitenkin monimutkaisempi. Itse asiassa rajakysymys oli pääpiirteissään ratkaistu jo kesällä 1919, ja vain Lloyd Georgelta oli riittänyt ymmärrystä Unkarin vaatimuksia kohtaan. Ranskan torjuva kanta kuitenkin ratkaisi, kun Englanti sai sen kanssa samalla aikaan edullisen sopimuksen Lähi-idässä. Apponyin neuvotteluasema oli siis alun perin kehno, eikä hän vehkeillyt tai esiintynyt sopimattomasti puolustaessaan Unkarin kantaa. Clemenceaun poliittisten sympatioitten hyytymisellä oli unkarilaisten vaatimusten torjumisessa kiistämätön ja ratkaiseva merkityksensä – eikä viilenemiseen vaikuttanut suinkaan hänen poikansa avioliiton hajoaminen unkarilaisen kanssa, niin kuin unkarilainen legenda tiesi kertoa. Ranskan ulkopoliitika ei enää nähnyt kaksoismonarkiassa, saati sitten Unkarissa vastapainoa Saksalle, vaan se asettui pikkuententen tukijaksi.

Rauhansopimuksen hyväksymisen jälkeen syntyi uusia, poliittisten illuusioiden ruokkimia legendoja rauhansopimuksen laatimisesta, eritoten rajalinjojen synnystä. Laajimmin levinnyt oli se harhakäsitys, että Unkarille vihamieliset kaksoismonarkian perilliset, tšekkien ja romanialaisten edustajat etunenässä, olisivat johtaneet virheellisillä kartoillaan ja muulla aineistolla rauhantekijöitä harhaan, ja että operaatio olisi onnistunut siksi, etteivät neuvottelijat olisi tienneet, mitä tekivät rajoja piirtäessään. Unkarilaisten mielestä rauha epäoikeudenmukaisine rajoineen oli oikaisua vaativa petos ja koko rauhansopimus oli siksi muutettava ja muutettavissa. Dokumentit kyllä osoittavat tšekkien (Beneš, Masaryk) vaatineen Unkarilta suuria alueita (ns. slaavilainen käytävä), paljon suurempia kuin he sitten lopulta saivat, mutta vaatimukset torjuttiin valheellisina ja mielettöminä. Pariisissa sitä paitsi tiedettiin paikallisista oloista ja etnisistä suhteista riittävästi, ja rajat kaavailtiinkin ensin vedettäväksi niiden mukaan. Strategiset näkökohdat kuitenkin voittivat etniset, kuten esimerkiksi Unkarin rautateiden siirtämisessä Romanian haltuun Unkarin ja Transilvanian rajoilla. Trianonin raja tuli vastaamaan, läntisen Unkarin suh-

teellisen pieniä korjauksia lukuun ottamatta, lähestulkoon nykyrajaa.

Sitkein ja julkein legenda koski – keidenpä muidenkaan kuin – romanialaisten toimintaa. Uskoteltiin näet, että romanialaiset olivat aluevaatimustensa läpimenoa vauhdittaakseen palkanneet ententen edustajien käyttöön prostituoituja houkutuslinnuiksi. Todisteita ei ole puolesta eikä vastaan, mutta sen verran tiedetään, että vaikka kyseisiä palveluja olisikin ollut tarjolla, käännytystyö ei tuottanut toivottua tulosta. Romanian kuningattarenkin ehdotukset torjuttiin kohteliaasti. Ja vaikka esimerkiksi Bannatin jakoa eivät unkarilaiset voineetkaan estää, rajakomitea ei hyväksynyt Romanian vaatimusta rajan vetämiseksi Tisza-joelle asti. Tähän ratkaisuun olivat puolestaan romanialaiset hyvin tyytymättömiä, ja heidän keskuudessaan syntyi legenda siitä, miten unkarilaiset olivat lahjoneet ententen puolelleen.

Unkarissa uskottiin myös aika yleisesti Trianonin voimassaoloon vain tietyn ajan, ja siihen, että Kansainliitto voisi sitä muuttaa Unkarin eduksi. Asiakirja²² ei kuitenkaan määrää voimassaoloaikaa, vaan sen 19. artiklassa todetaan, että ”jos sopimus uhkaa maailmanrauhaa, on se tutkittava uudelleen”.²³ Pariisin rauha vuonna 1947 mitätöi Trianonin, ja samalla mitätöityivät sen sisältämät, etnisiä vähemmistöjä suojelevat klausuulit, minkä nämä saivatkin sittemmin tuta.

Horthyn kausi

Trianoniin takertui myös Unkarin 1920–30-lukujen ulkopoliitiikan pääsuuntaus, revisiionismi, keskittyen luomaan suotuisia valtapoliittisia konstellatioita Unkarin kärsimän ’vääryyden’²⁴ oikaisemiseksi. Aiheen tutkimus oli Unkarissa 1960–70-luvuilla lamas- sa, sillä marxistis-leninistinen historiankirjoitus yksinkertaisesti leimasi koko Horthyn kauden²⁵ revansistiseksi ja fasistiseksi.²⁶ Se oli ideologisesti korrekti myytti. Kun järjestelmänvaihdos antoi tutkijoille tilaisuuden puhkaista sen, lipsahdettiin toiseen ääripäähän, esittämään Unkarin ulkopoliitikka itsenäisenä toimijana suurempien valtojen pelissä. Tiedonnälkä ja tendenssimäisyys

ajoivat monesti tutkimuksella hankittavan tiedon ohi. Horthyn kauden yliarvostus johti apologioitten laatimiseen. Ne sisälsivät joukon ristiriitaisia opetuksia: Unkari oli yhtä aikaa sekä sotasyylinen että silvonnan uhri, Hitlerin viimeinen liittolainen ja sodasta irti tahtova Englannin ystävä. Unkarilaiset itse näyttäytyivät kiihkoisänmaallisina *irredenta*-intoilijoina, mutta samalla he näyttivät kärsivän naapurivaltioiden ilkeydestä. Vakavammin otettavista, uusista tulkinnoista esimerkkinä tässä käy György Rankin vuonna 1983 Bloomingtonin yliopiston *Maailmanhistoria – Unkarin historia* -kongressissa esittämä näkemys, että vaikka Unkarin revisiovaatimuksien oli mahdollista toteutua vain Euroopan suurvaltasuhteitten muutoksen myötä, se ei tarkoittanut sitä, että Unkari olisi halunnut toista maailmansotaa. Unkari ei myöskään halunnut osallistua siihen Saksan varsinaisena liittolaisena. Rankin päättelyn huipennus oli, että Unkarilla ei lopulta ollut muuta vaihtoehtoa kuin liittyä revisioblokkiin ja näin joutua Saksan vastahakoiseksi liittolaiseksi. Näin Unkarista oli tullut ”pakkotien” (*kényszerpálya*) kuljija ja lopulta ”lauttamaa” (*kompország*; vrt. ajopuu-Suomi). Tämä tulkinta hyväksyttiin laajalti²⁷ ja kritiikkiä sitä vastaan on tohdittu esittää vasta aivan viime aikoina.²⁸

Rankin teorian heikkous on, että se esittää Unkarin sotien välisen ajan ulkopoliittikan, ikään kuin sillä olisi ollut todellisia vaihtoehtoja ja että niiden väliltä olisi voinut todella valita. Toinen ongelma koskee sitä, miten hän jättää avoimeksi kysymyksen ulkopoliittisesta laskelmoinnista ja antaa ymmärtää, että päättäjät ikään kuin olisivat pyrkineet valikoimaan ennalta määritellyistä mahdollisista vaihtoehtoista parhaan. Näin ei kuitenkaan tapahtunut, vaan heidän täytyi punnita doktriininsa, strategiansa, taktiikkansa ja niiden toteuttamiseen käytettävissä olevat välineet maksimoidakseen edut ja minimoidakseen haitat. Pikkuvaltiona Unkari oli kuitenkin niin sanoaksemme suurvaltojen armoilla, usein odottamattomien ja äärimmäisten tilanteitten edessä. Unkarin ulkopoliittisen johdon rationaaliset laskelmat joutuivat tällöin epävarmalle pohjalle ja heidän oli pakostakin

improvisoitava. Kyseessä ei enää ollut todellinen valinta, vaan usein epäselvästi nähtävissä olevien haittojen ja saavutettavissa olevien etujen punnitseminen *ad hoc*. Unkarin oleminen pakkorakosessa voidaankin täten määritellä Rankia täsmällisemmin: se tarkoitti tilannetta, jossa sen omat ulkopoliittiset edut ja päämäärät eivät ratkaisseet sen toimintaa, vaan jokin ulkopuolinen tekijä. Toisen Rankin lanseeraaman käsitteen liikkumatila (*mozgástér*) määritelmä voidaan samoin tarkentaa muotoon pelitila, mikä merkitsi mahdollisuutta vaikuttaa asioihin, ajaa Unkarin etuja ja päämääriä Euroopan politiikassa. Unkarin tapauksessa pelitila pieneni sotaa kohti mentäessä. Joillekin toisille maille pienikin pelitila voi tuottaa etuja (vrt. Ruotsi), mutta monille pienille Euroopan maille tarjolla oli vain huonoja vaihtoehtoja.

Unkarin ulkopoliittikka oli 1920-luvun alussa ’ulospääsyn etsintää’. Maa oli erityksissä, johto ulkopoliittisesti kokematon ja taitamaton. Itsenäisen ulkopoliittikan aloittaminen oli hyvin vaikeaa varsinkin, kun kansallisen edun ja yleisen mielipiteen vaatimuksen mukainen ja voimistuva päämää-

22. Unkarissa nyt luettavissa myös lyhenneltynä kansanpainoksena: *A trianoni békeszerződés*, Párisz, 1920, június 4 (Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2002).

23. (1921) *A magyar békeszerződés*, Budapest, 24.

24. Sellaisena rauha esitettiin Unkarin Suomen-poliittikkassakin ja suomalaisten sympatiat olivatkin paljolti ’veljuskansan’ puolella.

25. Miklós Horthy (1868–1957), Unkarin valtionhoitaja 1921–44. Ks. kaudesta Ormos Mária (1998) *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*, Debrecen: Csokonai Kiadó.

26. Kysymykseen Horthyn kauden diktatorisuudesta/demokraattisuudesta ei voida antaa yksiselitteistä vastausta. Ks. Püski Levente (2002) ”Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről”, teoksessa Romsics (2002) 206–233; Vesa Vares (1996) ”Duties of the Estate – or a Ballot: The Different Preconditions, Facilities and Political Lines of Action in Hungary and Finland between the World Wars”, *Hungarologische Beiträge*, vol. 7., toim. Anssi Halmesvirta, Jyväskylä: Kopi-Jyvä, 29–44.

27. Ks. esim. Lengyel László (1997) *Mozgástér és kényszerpálya*, Budapest: Helikon. Vrt. Fülöp Mihály – Sipos (1998) Péter, *Magyarország külpolitikája a XX. században*, Budapest: Aula. Hän esittää selväjärkisemmän linjauksen pidemmältä ajanjaksolta.

28. Szakály Sándor (2000) *Volt-e alternatíva?*, Budapest: Ister; Ziedler Miklós (2002) ”Mozgástér a kényszerpályán. A Magyar külpolitika ’választásai’ a két háború között”, teoksessa Romsics (2002) 162–205.

rä oli Trianonin laaja revisio. Koska sille asetettiin liian suuret tavoitteet, koska luonnollisia liittolaisia ei ollut näköpiirissä, koska pikkuentente oli jatkuvana uhkana, ja koska Kansainliitto oli mitä oli, ”myrskyssä kalastelu”²⁹ toi vain vähän saalista (Sopronin palautus Unkarille vuonna 1923). Pitkällisten ponnistelujen tuloksena vain Italia ilmaantui halukkaaksi revisioprosessin aloittamiseen, mutta 1930-luvun alussa kansallissocialismin nousu esti kansainvälisten sopimusten syntymisen. Käännöksi tapahtui vuosina 1932–34, kun pitkään (1921–31) pääministerinä ollut englantilaismielinen Bethlen (1874–1946) jätti paikkansa saksalaismieliselle Gömbösille. Saksa ei kuitenkaan lämmennyt Unkarin lähentymisyrityksille, Gömbös pettyi, ja Unkarissa alettiin vähitellen ymmärtää, että liittolaisuus Hitlerin kanssa voi tuoda muassaan haittoja ja olla jopa vaarallista. Ulkopoliittinen apu saattoi johtaa ulkopoliittiseen orjuuteen.³⁰ Saksan laajeneminen Unkarin rajoille merkitsikin Trianonin revision joutumista Saksan valtapoliittikan pelinappulaksi.

Sodan alla unkarilasten toiveet nousivat korkealle revisiomahdollisuuksien aktualisoituessa. Hitler lupaili Unkarille alueita Tšekkoslovakiasta. Unkarilaiset kuitenkin toivoivat mieluummin neljän suurvallan suostumista rajarevisioihin, mutta nimenomaan Hitlerin uhkaava esiintyminen tällaista järjestelyä vastaan torpedoi suunnitelmat, kunnes Hitler salli unkarilaisten miehittää Rutenian vuonna 1939. Ikään kuin vastalahjaksi Unkari joutui tekemään sille myönnytyksiä, kuten liittymään Antikominterniin ja eroamaan Kansainliitosta (1939). Kun pääministeri Teleki³¹ ryhtyi hankkimaan Unkarille osaa Transilvaniasta (Wienin toinen jakopäätös 1940), oltiin jo tiellä, joka sulki ulkopoliittisia vaihtoehtoja pois ja pienensi pelitilaa. Lännessähän päätöstä ei tunnustettu, vaikka Saksa sen hyväksyi. Marraskuussa 1940 Unkari liittyi akselivaltoihin. Viimeistään tuon sopimuksen sitoumukset ja seuraukset tulivat olemaan epäsuotuisat johtaessaan lopulta sotaan Saksan vihollisia vastaan. Telekin politiikan vastustajat, kuten suurvaltakonflikteihin sekaantumisesta viimeiseen asti varoittanut

Bethlen, saattoivat sen helposti jälkikäteen myös tuomita.³² Teleki laskelmoi, että jos Unkarin ei tarvitsisi liittyä sotaan, sen sota-voimat säästyisivät hankittujen alueiden puolustamiseen. Mutta tämä optio sulkeutui pois, kun Saksa ehdotti Unkarille hyökkäystä Jugoslaviaan luvaten palkkioksi sen unkarilaisalueita (ja niiden noin 400 000 unkarilaista). Tietäen Englannin asenteen ja epäillen Saksan voittoa, Teleki joutui äärimmäisen vaikean valinnan eteen ja ampui itsensä. Vähemmän skeptinen Bárdossy³³ johdatti Unkarin Saksan rinnalla Neuvostoliittoa vastaan, sitoumus, josta Unkarille ei ollut mitään etua, mutta jossa oli pysyttävä haamaan traagiseen loppuun asti. Suomelle avautunutta erillistietä rauhaan ei Unkarille jäänyt.

Myytilliset kertomukset Unkarin pakko-tiestä toiseen maailmansotaan ja kärsimykseen sen seurauksena ovat peittäneet alleen Unkarin sotien välisen ulkopoliittikan epäonnistumisen todellisen luonteen. Ensinnäkin sillä oli liian kunnianhimoiset päämäärät. Toiseksi, se ei tinkinyt vaatimuksistaan edes silloin, kun kukaan ei niitä tukenut. Kolmanneksi, Unkari pyrki toteuttamaan revisiohankkeensa ajankohtina, jolloin ei ollut varmuutta aluelisäysten pysyvyydestä. Neljänneksi, aluehankinnat sidottiin sellaisiin ulkopuolisiin, suursaksalaisiin elin-tilapämmääriin, joita eurooppalaisten valtojen enemmistö ei hyväksynyt. Ja viidenneksi, Unkari meni huonosti varustautuneena sellaiseen sotaan, missä sillä oli vähemmän epävarmoja liittolaisia kuin varmoja ja vahvoja vastustajia.³⁴ Valtiosocialismin ajan myytti, että Unkari olisi ollut sodassa jo Jugoslavian alueita miehittäessään (11.4.1941) on selkeästi ideologinen. Lisäksi se 1960-luvun myytti, että Unkarin johto kulki pakotietä vasta, kun se määräsi hyökkäyksen Neuvostoliittoon (26.6.1941), kumoutuu sillä tosiseikalla, että Unkari liittyi akselivaltoihin jo aiemmin ja ryhtyi sen valtuuttamiin valtauksiin etelän suunnalla (1940–41). Oma toimintavapaus oli menetetty jo silloin. Sekä kansainvälinen mielipide että kotimaiset poliitikot olivat varmoja siitä, ettei virallinen Unkari enää voi poiketa akselivaltojen paaluttamalta tieltä.

Myytti vapautuksesta

Järeimmät myytit Unkarin historiasta syntyivät toisen maailmansodan jälkeen maailmansodan loppunäytöksistä. Vuoden 1945 neuvostomiehityksellä alkanut vallanvaihto oli lähes viidenkymmenen vuoden ajan läpipolitisoitunut epiteetillä vapautus (*felszabadulás*). Tästä myytistä tuli ideologinen dogmi, kunnes järjestelmänvaihdoksen jälkeen alettiin tutkia, mitä silloin todella tapahtui. Keskeinen kysymys oli, mitä Stalin oli suunnitellut Itä-Euroopan ja erityisesti Unkarin varalle. On annettu kahdenlaisia vastauksia. Traditionaalisen tulkinnan mukaan suunnitelmissa oli alun alkaen alueen tekeminen bolševistiseksi. Sitä vastustaa ns. vasemmistorevisionistinen suunta, jonka mukaan Yhdysvallat pyrki rakentamaan alueelle informaalisen (rahopoliittisen ja taloudellisen) imperiumin, mihin Neuvostoliiton oli sitten reagoitava. Jotkut historioitsijat ovat sitä mieltä, että Unkarin bolševisointi ei ollut etukäteen päätetty asia vaan, että Neuvostoliitto ryhtyi siihen myöhemmin turvallisuussyistä, Yhdysvaltain aloitettua kylmän sodan.³⁵

Revisionistien näkemys voidaan purkaa seuraaviin alaväitteisiin: Yhdysvallat aloitti kylmän sodan, ja Neuvostoliitto sitä vastoin toimi pragmaattisesti ja pyrki rauhanomaiseen ratkaisuun; Marshall-apusuunnitelma pakotti Neuvostoliiton toimintaan; Itä-Euroopan myöhempi sovjetisointi johtui Yhdysvaltain taloudellisesta uhasta; Neuvostoliitto olisi halunnut toimia lännen kanssa yhteistyössä pidempään, eikä se vielä 1945–46 suunnitellut kansandemokratioiden perustamista, vaan tyyntytteli kotikommunistien intoa (vrt. Suomen 'vaaran vuodet'); nämä olivat suhteellisen riippumattomia, mutta eivät niin voimakkaita, etteikö kansanrintama olisi ollut mahdollinen; Neuvostoliitto toimi pragmaattisten tilannearvioiden pohjalta, ei ideologisilla perusteilla.

Nykytutkimuksen valossa kaikki nämä väitteet sisältävät vain osatotuuksia.³⁶ Väite Yhdysvaltain taloudellisista pyrkimyksistä on kyllä oikea, mutta apuahan halusi alun perin myös Neuvostoliitto. Totta on sekin, että Unkarin kommunisteilla oli liikkumattilaa, mutta vain Neuvostoliiton säätelemässä

rajoissa. Itse asiassa Rákosi³⁷ ohjeistettiin kohti kansallista mallia ja kehoitettiin itse-kritiikkiin.

Mitä Stalinin pragmatismiin tulee, siihen sisältyi aimo annos kyynisyyttä. Baltian (ja Suomen) sovjetisoinnin osalta NKP näki, että siellä kotikommunistit hoitavat asian, kun tilanne on kypsä vallanottoon. Rauhallinen, asteittainen eteneminen ei välttämättä tarkoittanut Stalinin rauhantahtoa, vaan hän piti yhä kiinni Molotov–Ribbentrop-sopimuksen etupiirijaosta ja teki tämän diplomaattisessa tieltä odottaen imperialististen valtojen heikentymistä ja luokkasodan kiihtymistä. Stalinille esitettyyn Itä-Euroo-

29. Zeidler, lainaus s. 169.

30. Esim. Miksa Fenyőn laaja tutkielma Hitleristä vuodelta 1934. Vrt. Romsics (1999). Mm. Bethlen piti Saksan voittoa sodassa niin epätodennäköisenä, että hahmotteli Unkarille rauhansuunnitelmaa vain lännen voiton varalle. Ks. István Bethlen (1940) "Emlékirat a nagyhatalmak béketerveiről és Magyarország reviziós céljairól", teoksessa Bethlen István (2000) *Válogatott politikai írások és beszédek*, Szerk Romsics Ignác, Budapest: Osiris, 364–385.

31. Teleki Pál (1879–1941), pääministerinä 1921, 1939–41.

32. Ks. Count István Bethlen (1985) *Hungarian Politics during World War Two*, toim. Ilona Bolza, Studia Hungarica, vol. 27, München: RT, varsinkin 10.

33. László Bárdossy (1890–1946) ehti yhden vuoden vallassaoloaikanaan (1941–42) julistaa sodan Englannille ja Yhdysvalloille ja panna toimeen etnisia puhdistuksia juutalaisten ja serbien keskuudessa. Tässä ei voida käsitellä Unkarin juutalaiskysymystä ja juutalaisvainoja Unkarissa eikä niihin liittyviä myyttejä ja legendoja, todettakoon vain, että saksalaiset kuljettivat noin 420 000 Unkarin ja Romanian juutalaista keskitysleireille Unkarin valtion asiaan juurikaan puuttumatta, unkarilaiset tosin joutuivat tekemään ns. likaisen työn. Nuoliristiläiset itse eliminoivat noin 50.000 juutalaista. Saksalaiset luottivat maan juutalaisvastaisiin mielialoihin, nuoliristiläisten ja heidän kannattajiensa rasistiseen ahneuteen sekä kansan enemmistön valmiuksiin toimia ilmiantajina. Ks. János Gyurgyák (2002) *A zsidokérdés Magyarországon*, Budapest: Osiri; Péter Sípós (2002) "The Fascist Arrow Cross Government in Hungary", teoksessa *Hungary and Finland in the 20th century*, toim. Olli Vehviläinen ja Attila Pók, Helsinki: SHS, 109.

34. Zeidler 201–203.

35. Nämä ovat Hajdu Tibor, Balogh Sándor, Krausz Tamás ja Vida István. Ks. Ungváry Krisztián, "Magyarország szovjetizálásának kérdése", Romsics (2002) 280, n. 2.

36. Ungváry 282.

37. Rákosi Mátyás (1892–1971), kommunistipoliitikko. Unkarin Kommunistisen (1945) ja myöhemmin Työväenpuolueen pääsihteeri ja maan stalinistisen diktatuurin johtohenkilö 1940-luvun lopulta lähtien. Syrjäytettiin kesällä 1956.

pan sovjetisoinnin etenemistaktiikkaan kuuluivat seuraavat askeleet: toisinajattelu³⁸ oli ensin kotikommunistien joukosta nujerrettava, sitten oli muodostettava kommunistien johtama väliaikainen kansanrintama ja lopuksi oli savustettava porvarilliset voimat siitä ulos.³⁹ Euroopan mantereelle ei tullut sallia toista suurvaltaa, vaan Eurooppaa hallitsivat vain Neuvostoliitto ja heikentynyt Englanti. Rauhanoimaisesta rinnakkainelosta tuskin kieli sekään suunnitelman osa, missä puhuttiin tukikohtien valtaamisesta Norjan rannikolta. Neuvostodiplomatian tehtävänä oli kylvää riitaa ja aiheuttaa sotia imperialististen valtojen välille. Suunnitelman lopullisena päämääränä oli maailmanvallankumous ja maailmanvalta. Unkarin kohtalo oli täten ennalta laadittu eikä sen toteutumisen tielle ilmaantunut suurempia esteitä semminkään, kun Yhdysvallat ei ollut sen alueesta kiinnostunut. Moskovalla tuella kommunistit lisäsivät valtaansa, vaikka toisaalta sen piti jopa jarrutella heidän vallanhalujaan.

Jäljelle jää kysymys vapautuksen luonteesta. Sille pitäisi löytää määritelmä, joka kohtelisi yhtä tasapuolisesti niin natsivallan kuin venäläismiehityksenkin uhreja. Niin ajateltuna vapautus olisi poliittisesti sekä vapautumista nuoliristiläisten⁴⁰ (*nyilasok*) hirmuvallasta että enemmän tai vähemmän vapaitten olojen astumista sen tilalle. ”Vapautus”-käsitteen käyttäjät eivät suinkaan ajattele venäläisten tuoneen Unkariin poliittista vapautta, vaan vapauttaneen unkarilaiset kuolemanuhasta, mikä antaa vapaudelle tunnelatauksen. Vapautus merkitsi kuitenkin uutta orjuutta monille, muiden muassa niille, jotka joutuivat Unkarissa venäläisten raakuuksien ja mielivallan uhreiksi, ja niille, jotka rahdattiin Neuvostoliittoon sotavankeina (heihin kuuluivat myös ne, jotka venäläiset veivät ’rotuun’ katsomatta Budapestin ghetosta). Heidän perheensäkin eivät voineet ymmärtää vapautta toivotulla tavalla.

Vapautusta lähemmin tarkastellessa havaitaan ihmisten kohtelussa paljon yksilöllisiä eroja. Jos venäläisille ilmoitti olleensa sodan aikana kommunisti, kyseinen henkilö vangittiin vakoojana. Sattuipa niinkin, että

venäläiset päästivät vapaaksi pappi Kúnin, erään nuoliristiläisten pahamaineisimmin sadistin ja murhamiehen. On vedettävissä se johtopäätös, että vapaus oli hyvin yksilöllinen asia eikä vapautus historiallisena käsitteenä sovi sodanjälkeiseen Unkariin, sillä alistaminen ei maassa vuonna 1945 suinkaan päättynyt, vaan alkoi uudestaan toisessa, totaalisemmassa muodossa. Vapautus oli jatkossa ideologinen määritelmä, kun tosiasiaa oli kysymys miehityksestä. Aikalaisista tosin vain harvat, kuten kirjailija Sándor Márai, ääneen tai omassa mielessään kieltäytyivät hyväksymästä vapautusta omakseen. Hänen mielestään (1945): ”Vapautusta ei ollut missään – ei sisälläni eikä ympäröivässä maailmassa – mutta vapautuminen (*megszabadulás*) tapahtui, sillä karikatyyri [vuotta 1945 edeltänyt aatelisherrojen Unkari] lopultakin katosi”.⁴¹ Ehkä voisi suomalaisittain sanoa, että vapautuminen on tässä käsitettävä *eroon pääsemisenä* feodalismien raskaasta taakasta ja unkarilaisia sortaneiden diktatuurien vallasta.

Kansannousu 1956

Trianonin ja vapautuksen myyttien ohella Unkarin vuoden 1956 kansannousu oli kolmas niin tuskainen kokemus unkarilaisille, että se – nyt kun siitä on voinut 33 vuoden vaikenemisen jälkeen vuodesta 1989 lähtien avoimesti puhua – suorastaan pursuu myyttejä. Kun kansannousu virallisestikin, uudella lailla (1990) rehabilitoitiin *vallankumouksena* ja puhdistettiin Kádárin järjestelmän siihen lyömästä vastavallankumouksellisuuden leimasta, tematiikan historian tutkimus on suorastaan räjähtänyt silmille.⁴² Aineksia sekä spekulatioihin että vakavaan analyysiin on siis todella runsaasti. Tarkoitukseni on tässä kuitenkin paneutua vain yhteen, tosin sitkeimpään myyttiin vallankumouksesta. On näet lujasti uskottu, ja eräissä piireissä uskotaan vieläkin, että vallankumouksen olisi – kansannousuna – ollut mahdollista tulla todelliseksi vallankumoukseksi ja onnistua, jos tietyt ehdot olisivat vallinneet. Myytti voidaan kuitenkin kumota uusimmalla tutkimuksella, joka kiistatta osoittaa, ettei neuvostoimperiumia voinut vuonna 1956 voittaa.⁴³ Sen turvallisuus-

vyöhykkeelle Itä-Euroopassa ei ollut menemistä. Yhdysvaltain presidentti Eisenhowerkin tunnusti tämän tosiasian ja käsitti, että unkarilaisia voitiin tukea vain moraalisesti. Miksi?

Syitä on useita. Yhdysvalloissa valmistaututtiin presidentinvaaleihin eikä ehditty liiemmästi paneutua Unkarin ongelmiin. Ulkoministeriölle ei ollut annettu suuntaviivoja tai ohjeita, miten toimia eikä Yhdysvalloilla ollut pätevää lähettilästä Unkarissa. Ulkoministeri Dulles joutui lisäksi sairalaan kriisin aikana. Yhdysvaltain strategisesta näkökulmasta ”Unkari oli yhtä luoksepääsemätön kuin Tiibet”,⁴⁴ eikä sinne voitu mennä Itävallan suvereniteettia loukkaamatta. Sotilaallinen sekaantuminen oli mahdollonta ja vaarallista, siinä piili jopa maailmansodan riski. Näistä argumenteista huolimatta on yhä väitetty että, jos Suezin kriisi ei olisi sitonut lännen voimia, Neuvostoliittoa olisi voitu ainakin tarmokkaammin arvostella ja uhmata.⁴⁵ Tämä on toiveajattelua ja jossittelua. Uhittelu ei olisi Neuvostoliiton toimintaa estänyt (vrt. Tšekkoslovakian miehitys 1968). Länsivallat joutuivat hyväksymään sen, ettei mitään ollut sotilaallisesti tehtävissä. Yhdysvallat puolestaan sai Suezista hyvän syyn puuttumattomuudelleen. Harhakäsitys on sekin, että YK olisi voinut välittäjänä ja lännen voimien kokoojana estää neuvostojoukkojen väliintulon. Kylmän sodan aikana se nimittäin pystyi toimimaan vain suurvaltojen intressipiirien ulkopuolella.

Eräs vallankumouksen onnistumismyytin uusimmista versioista vetoaa siihen, että venäläiset vakavasti pohtivat väliintulosta luopumista vielä lokakuun viimeisenä päivänä, päivää ennen interventiopäätöstä. Tällä logiikalla vallankumous olisi saanut rauhassa onnistua ja Unkari peräti itsenäistyä (!). NKP:n asiakirjat kuitenkin paljastavat neuvostojohdon vain antaneen Nagylle armonaikaa ja katsoneet pystyykö hän pitämään kommunismin pystyssä ja Unkarin itäblokin piirissä. Jos Nagy olisi siinä onnistunut, kukaties Unkari olisi välttänyt miehityksen, kuten Puola aiemmin. Hän kuitenkin ilmoitti Unkarin irrottautuvan Varsovan liitosta – vallankumouksellisten päävaa-

timus – ja siten ratkaisi Neuvostoliiton kannan.

Gulassisosialismi

Viimeiseksi kyseenalaistettavaksi myyttiksi on tähän valittu käsitys Kádárin ajan Unkarin gulassisosialismista sosiaalisen turvallisuuden, suhteellisen hyvinvoinnin, aineellisen ja teknisen kehityksen ja kulutussozialismin valoisana aikakautena. Suuri ansio kaikesta annetaan pääsihteerille Kádárillem ja sosialismille sinänsä. Kesällä 2001 Kádárillem puuhattiin jo patsastakin. Tavallisen kadunmiehen mielestä⁴⁶ hän oli Unkarille kor-

38. Unkarissa suoritettiin vuosina 1945–49 eliitin ja älymystön täysremontti (n. 12.000 henkilöä), jolloin kommunistit valtasivat opiskelija- ja tutkijaorganisaatiot. Näin rekrytoituista oli vuonna 1971 64 % Unkarin Sosialistisen Työväenpuolueen (MSZMP) jäseniä. Ks. Papp István (2002) ”A NÉKOSZ ledendája és valóságá”, Romsics (2002) 337–338.

39. Ivan Maiskin, Neuvostoliiton ulkoasiankomissaarin sijaisen vuonna 1944 esittämä suunnitelma. Julkaisu Unkarissa *Külpolitika* 3–4 (1996), 154–184. Analyysi Ungvárin mukaan.

40. Saksalaisten miehittäjien tuella vuonna 1944 valtaan päässyt unkarilainen, äärioikeistolainen, saksalaisesta kansallissosialismista mallia ottanut liike, jonka johtaja oli Ferenc Szálasi (1897–1946).

41. Márai Sándor (1991) *Föld, föld*, Budapest: Helikon, 101–102. Lainaus Ungváry, 308 (suom. AH).

42. Sitä tutkimaan perustettiin aivan oma laitoksenakin, ns. vuoden 1956 tutkimusinstituutti (*1956-os Intézet*), joka julkaisee vuosikirjaa ja muita tutkimuksia yksittäisten ihmisten muistitiedoista aina vallankumouksen kansainvälisiin vaikutuksiin asti. Runsaasta 1956-tuotannosta mainittakoon tässä jo alaviitteessä 2 mainittujen perusteosten lisäksi oppikirjoiksi tarkoitettut *Az 1956-os magyar forradalom*. Szerk Litván György (Tankönyvkiadó, Budapest, 1991) ja Ripp Zoltán, *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon* (Korona Kiadó, Budapest, 2002).

43. Békés Csaba (2002) ”Gyözhett-e volna a magyar forradalom 1956-ban?”, teoksessa Romsics (2002) 339–360. Lienee paikallaan mainita, että Suomen Unkarin lähettiläs, Lauri Hjelt, joka raportoi paikan päältä, arvioi, ettei kansannousu tule onnistumaan. Ks. Anssi Halmesvirta (1998) ”Unkarilaisia illuusioita ja reaali politiikkaa: vuoden 1956 kansannousu Suomen Budapestin lähettiläiden silmin”, *Hungarologische Beiträge*, 11, Jyväskylä: Kopi-Jyvä, 127–138.

44. Eisenhowerin toteamus. Lainaus: Kenneth Kitts & Betty Grad (1993) *Presidential Personality and Improvisational Decision-Making: Eisenhower and the 1956 Hungarian Crisis*, Conn: Westport, 309.

45. Ks. esim. vuoden 1956 tutkimusinstituutin vuosikirja (1997) *Évkönyv V. 1996–1997*, Budapest, 241–245.

46. Tämän mielipiteen on allekirjoittanut itsekin saanut kuulla alemmissa valtion viroissa (kuten arkistoissa, museoissa, kirjastoissa ja joissain tutkimuslaitoksissa) työskenteleviltä.

vaamaton, samaan tapaan kuin Kekkonen meille. Niin kuin myydit yleensä, ”itäblokin iloisimman parakinkin” myytti jakautuu alamyytteihin, jotka tukevat pehmeän diktatuurin ajasta maalattua hyvinvoinnin kokonaiskuvaa.

Myytin synnyn taustalla piilee järjestelmänvaihdoksen šokkivaikutus. Elintason ja kansantuotteen heilahtaessa alaspäin Unkarissa muisteltiin Kádárin aikana kaikilla kansalaisilla sentään olleen minimoitoimeentulon ja sosiaaliturvan, kunnes vuoden 1989 jälkeinen rivakka käänne markkinatalouteen ja villiin kapitalismiin toi muassaan työttömyyden ja turvattomuuden varsinkin alemmissa yhteiskuntaryhmissä. Demokratisoituminen näytti merkitsevän vain eriarvoistumista ja uuseliitin rikastumista. Tavallinen kansa joutui pettymään odotuksissaan paremmasta. Jotta päästäisiin perille Kádárin ajan realiteeteista on erikseen tarkasteltava silloista hyvinvointia, kulutusta ja aineellista ja teknistä kehitystä suhteessa sitä edeltäneeseen (1945–56), diktatorisen valtiotalouden kauteen, jonka päätteeksi maa ajautui taloudelliseen ahdinkoon ja kansannousuun.⁴⁷ On syytä luoda lyhyt katsaus myös ajan poliittiseen ja taloudelliseen yleistilanteeseen.

Lepytäkseen, ja toisaalta rangaistakseen kumouksellisia Kádár käytti vuodesta 1957 lähtien keppiä ja porkkanaa. Puolue pyrki poistamaan ihmisiä ärsyttäneen poliittisen valvonnan yksityiselämästä, mutta sosialistinen sanoma jäi tärkeään kasvattavaan rooliin koulussa, työpaikoilla, yhdistyksissä ja muussa vapaaehtoiseksi luonnehditussa yhteisötoiminnassa. Vallankumouksellisia kohdeltiin rankalla kädellä.⁴⁸ Ehkä suurin ero Rákosin ja Kádárin toimintatapojen välillä oli, ettei kádárismissa enää sovellettu jokapäiväistä pelottelua, ja painostus ja alistaminen, kuten poliittiset oikeudenkäynnit, lopetettiin asteittain.⁴⁹

1960-luvulla unkarilaiset keskittyivät hankkimaan aineellisia etuja (asunto, auto, jne.), ja hallitsematon puoluevaltion kritiikki ja reformiajattelu pääsivät vain vaivoin kehittymään. Järjestelmä legitimoiti itsensä lupaamalla aina vain parempaa huomista. Rákosin ajan virheitä taloussuunnittelussa ja

tuotannossa koetettiin välttää, ihmisten kulutustavaroiden saanti yritettiin turvata. Vielä 1960-luvulla sosialistisen talouden uskottiin voittavan kapitalistisen, mutta ennen pitkää sen tekninen ja organisatorinen jälkeenjääneisyys, laadunvalvonnan ja asiantuntevan henkilöstön puute sekä infrastruktuurin alhainen taso estivät 5-vuotissuunnitelmien suurellisten tavoitteiden saavuttamisen. Vuosille 1961–65 suunniteltua 40–50 %:n kulutuksen kasvua ei saavutettu, ja peruselintarvikkeitakin, maitoa, jauhoja, perunoita ja vihanneksia tuotettiin esimerkiksi vuonna 1967 vähemmän kuin vuonna 1960.⁵⁰ Kun kulutustarpeen tyydyttämisessä jatkuvasti epäonnistuttiin, Unkariin syntyi ns. toinen talous, jota ilman järjestelmä ei lopulta olisi pysynyt pystyssä. 1970-luvun puolivälistä lähtien Unkari joutui turvautumaan ulkomaisiin luottoihin kotimaisen kysynnän rahoittamiseksi. Raaka-aineiden ja energian saanti vaikeutui. Valtio velkaantui huimasti, mistä tuli merkittävä syy järjestelmän kaatumiseen.⁵¹

Aina vuoteen 1975 työtätekevien unkarilaisten tulot kasvoivat, mutta ne eivät yltäneet lännen tasolle. Vuosina 1960–80 reaalitytulot kasvoivat 3,8 % vuodessa, kun jokseenkin samalla jaksolla hinnat kaksinkertaistuivat ja kulutus kasvoi 2^{1/2}-kertaiseksi. 1980-luvulla oli tultu tilanteeseen, missä 40 % tuloista oli rekisteröimättömiä, ihmiset tekivät paljon työtä talkoilla ja ns. vaihtotyötä, missä rahaa ei käytetty. Vielä vuonna 1968 kahden työssäkäyvän keskimääräiset yhteiset tulot riittivät elättämään viisi-henkisen perheen, kun samaan aikaan toimeentulominimin rajalla eli noin 3,3 miljoonaa ihmistä, joista 1,4 miljoonaa voidaan luokitella köyhiksi (14 % väestöstä). Samaan aikaan palkkaerot kasvoivat merkittävästi ja valtava byrokratia imi voimavaroja. Sosialistinen ideologia korosti, että sosialistisen ihmisen olemukseen ei kuulu omaisuuden kerääminen. Pragmaattinen Kádár julisti, että työläisen on ”kunniallista säästää televisioon, jääkaappiin, moottoripyörään, autoon, omaan taloon ja lomamatkoihin”, mutta kaikki sen yli menevä oli hamstrausta.⁵² Omasta autosta tulikin 1970-luvun Unkarissa eräänlainen sosialistinen status-sym-

boli. Silloin suuri osa väestöstä eli puute-taloudessa, jota alettiin kutsua jääkaappiso-sialismiksi, koska jääkaapin hankkiminen oli entistä kovemman työn takana ja sen täyttäminen entistä kalliimpaa. Samanaikai-sesti ihmiset, jotka ryhtyivät yksityisyrittä-jiksi, paransivat elintasoaan järjestelmästä riippumatta.

Gulassikommunismen heikkoudet alkoi-vat näkyä erityisesti kansanterveyden tilas-toissa. Alkoholismi, itsemurhat, sydäninfark-tit – joiden torjuntaan haettiin oppeja myös Suomesta – ja masennus saavuttivat kansan-sairauden mitat ja kansan terveydentila ylei-sesti huononi. Kuva, että gulassikommunis-mi pystyi ruokkimaan kaikki ja huolehti-maan kaikista, ei ole särötön. Keskiverto-unkarilainen koki, ettei hän saa työstään riittävää korvausta – normalityöllä vain minimin. Houkutus pimeän työn tekoon oli suuri, ja järjestelmän oli 1970-luvulla anneta-va ylimääräisen hankkimiselle yhä enem-män tilaa. Vasta tuolloin alkoivat välineet kulutusyhteiskuntaan siirtymiseen tulla laa-jempien yhteiskuntaryhmien ulottuville. Siinä, missä sosialismi salli yksityisyritteliäisyy-den kasvaa, se myös menetti osan talou-dellisesta legitimaatiostaan.

Kuten useissa Unkarin historian myyteis-sä, gulassikommunismen myytissäkin on seassa hitunen totta;⁵³ se yleistää pienestä, valikoidusta joukosta tärkeäksi koettuja seikkoja ja antaa niiden perusteella halutun, myönteisen kuvan. Unkarissa on pää-semässä voitolle se näkemys, että historioit-sijan on avarrettava tuota ahdasta näyttökulmaa, osoitettava sen heikkoudet ja et-sittävä yhteiskunnan tilaa selittäviä tekijöi-tä laaja-alaisesti ja verrattava eri yhteiskun-

taryhmien nauttimia etuja ja kokemia hait-toja. Yleensäkin tehtäväksi on otettu saada lukijat vakuuttuneiksi siitä, että vain reali-teetteja monipuolisesti tutkimalla voidaan arvioida Unkarin mennyttä ja nykyistä si-jaa maailmassa realistisesti. Muistutetaan, että vain työläästi selvitettäviin tosiasioihin perustuva historian tietämys ja itsetuntemus voi voittaa Unkarissa yhä voimissaan ole-vat myyttiset ajattelutavat. ■

47. Ks. Valuch Tibor (2002) ”A gulyaskommunizmus”, teoksessa Romsics (2002), 361–390. Tarkemmin Valuch Tibor (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest: Osiris.

48. 1956 joulukuun ja kesän 1961 välillä 341 heistä hirtettiin (heistä 229 tuomittiin kuolemaan osallisuudesta vallankumoukseen), 26 000 joutui oikeuden eteen ja 22 000 tuomittiin. Vankilatuomiot olivat ankaria, enemmän kuin puolet sai enemmän kuin viisi vuotta vankeutta. Lisäksi vuosina 1957–1960 13 000 ihmistä internettiin. Kymmeniä tuhansia ajettiin kodeistaan, erotettiin tai asetettiin poliisiin valvontaan. Näiden toimien on arvioitu koskettaneen noin 100 000 ihmistä ja heidän perheitään. Ks. *The 1956 Revolution: A History in Documents*, 375.

49. Huszár Tibor – Szabó János (1999) *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*, Budapest: Zrínyi Kiadó.

50. Valuch, ”A gulyaskommunizmus”, 370–371.

51. Földes György (1995) *Az eladósodás politikátörténete 1957–1986*, Budapest: Maecenas.

52. Kádár János (1968) *Hazafiság és internacionalizmus*, Budapest: Kossuth, 83. Lainaus Valuch, ”A gulyaskommunizmus”, 382.

53. Joskus asiantuntijaviranomaistenkaan myyteissä ei ole juuri siteeksikään totuutta. Esimerkistä käyköön Unkarin turvallisuuspalvelun ja Itä-Saksan STASIn unkarilaisista toisinajatteliijoista yhteistyönä tuottama ’tieto’. Niinkin yksinkertaiset seikat kuin epäiltyjen ulkoon kuvaukset olivat hämmästyttävän virheellisiä puhumattakaan heidän toimintansa selonteosta, joita kyltymättä suuria määriä, esimiesten tiedonnälän tyydyttämiseksi laadittiin. Ks. Dalos György ”Testvérszervek – Az NDK és a Magyar Népköztársaság állambiztonsági szerveinek együttműködése”, *Beszélő*, 7–8 (2003), 82–95.